

WALDEMAR ROZYNKOWSKI

Toruń

ŚWIĘTA ANNA
PATRONKA NAJSTARSZYCH KOŚCIOŁÓW PARAFIALNYCH
ZIEMI CHEŁMIŃSKIEJ I LUBAWSKIEJ

Zainteresowanie historyków patrociniami sięga przełomu XIX/XX wieku. Zauważono, że ich analiza pozwala lepiej poznać i zrozumieć wiele przejawów życia religijnego i społecznego¹. Patrocinia to, inaczej mówiąc, wezwania świętych patronów nadawane kościołom, kaplicom, ołtarzom, miastom i instytucjom itd.² Badania nad patrociniami pomagają między innymi w odtworzeniu mentalności religijnej społeczeństwa, ośrodków misyjnych, szlaków pątniczych, kultu świętych oraz stwarzają możliwość pełniejszego analizowania innych zagadnień życia społecznego, np. kontaktów i wpływów międzynarodowych³. Wezwania kościołów mogą stanowić także przesłankę przy datowaniu początków niektórych ośrodków duszpasterskich⁴. Trzeba jednak podkreślić, że analiza patrociniów i wyciąganie na jej podstawie wniosków należą do trudnych zagadnień. Przede wszystkim nie znane są do końca przyczyny, dla których nadawano takie, a nie inne tytuły. Chociaż wezwania ściśle związane są z fundatorem, to jednak trudno jest dowieść, jakimi motywami

---

¹ Historia badań nad patrociniami zob. G. K a r o l e w i c z, *Z badań nad wezwaniem kościołów*, „Roczniki Humanistyczne” 22(1974), z. 2, s. 215-231.

² J. B. L e h n e r, *Patron*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, bearb. v. M. Buchberger, Bd. VIII, Freiburg 1963, kol. 187-189; A. G i e y s z t o r, J. S z y m a n s k i, *Patrocinia*, w: *Słownik starożytności słowiańskich*, red. G. Labuda, Z. Stieber, t. IV, Warszawa 1970, s. 44; J. H. B e c k e r, *Patrocinium*, w: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, Bd. III, Berlin 1984, kol. 1564-1568; A. A n g e n e n d t, *Patron*, w: *Lexikon des Mittelalters*, Bd. VI, Stuttgart 1993, kol. 1806-1808.

³ G. K a r o l e w i c z, *Z badań nad wezwaniem kościołów*, „Roczniki Humanistyczne” 22(1974), z. 2, s. 215.

⁴ E. W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*, Warszawa 1965, s. 14-15.

kierował się dobroczyńca, obierając konkretne wezwanie. W końcu badania nad patrociniami należy wiązać z rozwojem kultu liturgicznego w Kościele, a to wymaga studiów nad żywotami świętych, litaniami, kalendarzami, dzwonami, ołtarzami, kaplicami, itd.⁵

Prawdopodobnie najwcześniej utrwaliły się patrocinia dla kościołów, którym już od IV wieku nadawano specjalny tytuł. Wezwanie wiązało się ściśle z relikwiami, jakie umieszczano w ołtarzu świątyni. Kościoły, które nie posiadały relikwii, poświęcano najczęściej Chrystusowi (wydarzeniom z Jego życia lub tajemnicom wiary). Zwyczaj nadawania patrociniów upowszechnił się od VII wieku w związku z rozwojem kultu relikwii, kultu świętych i powiększeniem liczby świętych patronów⁶.

Badania nad patrociniami w Polsce, szczególnie tymi najstarszymi, nie należą do zaawansowanych. Spośród istniejących prac większość dotyczy pojedynczych patrociniów świętych, i to ograniczonych zasadniczo terytorialnie do diecezji krakowskiej i wrocławskiej, lub koncentruje się na problemach metodologicznych. Brak jest przede wszystkim całościowych opracowań patrociniów w skali diecezji lub metropolii⁷.

Z polskich historyków jednym z pierwszych, który zajął się wezwaniami, był S. Kujot. Patrocinia stanowiły punkt wyjścia w badaniach tegoż historyka nad siecią parafialną. Zainteresowanie się przez Kujota wezwaniami było pionierskie tym bardziej, że używał ich przede wszystkim do ustalania czasu powstania poszczególnych parafii⁸. Historyk ten nie zajmował się jednak całościową analizą wezwań.

---

⁵ S. T y l u s, *Patrocinia kościołów parafialnych w archidiecezji (halickiej) lwowskiej do końca XVI wieku*, „Roczniki Teologiczne” 38-39(1991-1992), z. 4, s. 39; P. S c z a n i e c k i, *Sacramentum dedicationis. Obrzęd poświęcenia kościoła i jego znaczenie w dziedzinie religijnej, obyczajowej i kulturalnej na podstawie źródeł polskich z XII wieku*, Lublin 1979, s. 91.

⁶ G i e y s z t o r, S z y m a n s k i, *Patrocinia*, s. 44; H. H o l z b a u e r, *Mittelalterliche Heiligenverehrung. Heilige Walpurgis*, Kerelaer 1972, s. 37-49; M. H e i n z e l m a n n, *Translationsberichte und andere quellen des reliquienkultes*, „Typologie des sources du moyen âge occidental” 33(1979), s. 24 n.; P. A. S i g a l, *Reliques, pèlerinage et miracles dans l'église médiévale (XI-XIII siècles)*, „Revue d'histoire de l'Eglise de France” 76(1990), s. 193-199.

⁷ Stan badań nad patrociniami w Polsce zob.: D. S z y m a n s k i, *Wezwania kościołów parafialnych w diecezji krakowskiej w końcu XVI w.*, „Roczniki Humanistyczne” 41(1993), z. 2, s. 83-94; J. W y r o z u m s k i, *O potrzebie badania najstarszych patrociniów*, „Kwartalnik Historyczny” 100(1993), z. 4, s. 63-72.

⁸ *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej?*, cz. 1, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 9(1902), s. 3-149; 10(1903), s. 150-191; cz. 2, tamże, 11(1904), s. 1-128; 12(1905), s. 129-371 (dalej: RTNT).

Bardzo skromne są dotychczasowe badania nad patrociniami średniowiecznych kościołów parafialnych ziemi chełmińskiej i lubawskiej. Poza wymienioną pracę Kujota, która właściwie nie dotyczy bezpośrednio badań nad patrociniami, są przede wszystkim prace E. Tidick⁹ oraz U. Arnolda¹⁰. Pierwsza z nich jest pracą doktorską napisaną na Uniwersytecie w Królewcu w 1925 roku. Poświęcona została patrociniom kościołów w Prusach w czasach krzyżackich. Praca ta obejmuje nie tylko wezwania kościołów parafialnych, ale także przytułków, szpitali itd. Jest bardzo cenna, ponieważ podchodzi do tematu bardzo szeroko, uwzględniając różnorodne patrocinia. Autorka nie stara się jednak ustalić patrociniów wszystkich kościołów na terenie państwa zakonnego. Arnold zajął się natomiast analizą tylko dwóch wezwań – św. Elżbiety i św. Jerzego¹¹. Praca ta jest wartościowa ze względu na charakterystykę kultu liturgicznego w Zakonie. Nie wnosi jednak wiele do stanu badań nad patrociniami średniowiecznych kościołów parafialnych omawianego obszaru, ponieważ wezwania św. Elżbiety i św. Jerzego występują tylko po jednym razie.

Godne uwagi są także prace B.-M. Rosenberg¹² i M. Dygi¹³ poświęcone kultowi NMP w państwie krzyżackim. Warto także wspomnieć pracę T. Mroczko¹⁴ o dziejach relikwii św. Barbary oraz K. Zielińskiej-Melkowskiej¹⁵ poświęcone kultowi św. Mikołaja i średniowiecznym miejscom piel-

---

⁹ *Beiträge zur Geschichte der Kirchen-Patrosinien im Deutschordenslande Preussen bis 1525*, „Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde Ermland” 22(1926), s. 343-464 (dalej: ZGAE).

¹⁰ *Elżbieta i Jerzy jako patroni parafii w państwie zakonu niemieckiego w Prusach. O samowiedzy zakonu niemieckiego*, w: *Zakon Krzyżacki z Ziemi Świętej nad Bałtyk*, Toruń 1996, s. 130-159. Wersja niemiecka: *Elisabeth und Georg als Pfarrpatrone im Deutschordensland Preussen: zum Selbstverständnis des Deutschen Ordens*, w: *Elisabeth, der Deutsche Orden und ihre Kirche. Festschrift zur 700-jährigen Widerkehr der Weihe der Elisabethkirche*, hrsg. v. U. Arnold und H. Liebing, Marburg 1983, s. 163-184.

¹¹ Odnośnie do kultu św. Elżbiety w Zakonie zob. także K. Polejowski, *Geneza i rola kultu św. Elżbiety węgierskiej w posiadłościach francuskich zakonu krzyżackiego*, „Zapiski Historyczne” 63(1998), z. 1, s. 7-15 (dalej: ZH).

¹² *Marienlob im Deutschordenslande Preussen. Beiträge zur Geschichte der Marienverehrung im Deutschen Orden bis zum Jahre 1525*, w: *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden in Einzeldarstellungen*, bearb. v. P. K. Wieser, Bad Godesberg 1967, s. 321-337.

¹³ *O kulcie maryjnym w Prusach krzyżackich w XIV-XV w.*, ZH 52(1987), z. 2, s. 237-270; tenże, *Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226-1259)*, Warszawa 1992, s. 344-351.

¹⁴ *Czerwińska herma św. Barbary*, „Studia Źródłoznawcze” 19(1974), s. 85-116.

¹⁵ *Średniowieczne miejsca pielgrzymkowe w ziemiach chełmińskiej, lubawskiej i michałowskiej*, w: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, red. H. Manikowska, H. Za-

grzymkowym ziemi chełmińskiej. Poza tym patrocinia wymieniane są w innych pracach, zajmujących się dziejami wybranych parafii, bądź też w pracach przekrojowych nad dziejami diecezji chełmińskiej¹⁶.

Skromny stan badań nad patrociniami ma swoje częściowe usprawiedliwienie w nie najlepszym średniowiecznym materiale źródłowym. Stanowią go przede wszystkim źródła dokumentowe, które tylko w sporadycznych przypadkach zawierają wzmianki o patrociniach. Najlepszym źródłem byłyby wizytacje, których – niestety – brak dla tego okresu. W ten sposób zmuszeni jesteśmy korzystać ze źródeł późniejszych. Najcenniejszymi są pierwsze zachowane wizytacje diecezji chełmińskiej z lat 1641, 1647 oraz 1667-1672¹⁷.

Trzeba w tym miejscu wspomnieć o przynależności kościelnej ziemi chełmińskiej i lubawskiej w średniowieczu. Nie możemy mieć wątpliwości, że już od XI wieku chrześcijaństwo rozwijało się na ziemi chełmińskiej w ramach ekspansji organizacyjnej państwa polskiego. Potwierdza to przede wszystkim niedawne niezwykle odkrycie archeologiczne ruin bazyliki romańskiej w miejscowości Kałdus pod Chełmnem¹⁸. Ziemia chełmińska może już od XI wieku wchodziła w skład powstałej w ok. 1075 roku, diecezji płockiej¹⁹. Prawdopodobnie część tej ziemi weszła także do utworzonej w 1124 roku diecezji

---

remska, Warszawa 1995, s. 242-251; t a ż, *Związki ziemi chełmińskiej z zakonnikami reguły benedyktyńskiej (wokół kultu św. Mikołaja)*, w: *Szlakami przeszłości i czasów współczesnych. Księga ofiarowana Profesorowi Lechowi Mokrzejkiemu z okazji Jego Jubileuszu*, red. K. Puchowski, J. Żerko, Gdańsk 1996, s. 106-113.

¹⁶ Na przykład: *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928. Krótka charakterystyka parafii w poszczególnych dekanatach w serii wydawniczej: *Diecezja Toruńska. Historia i teraźniejszość*, red. S. Kardasz, t. II-XVIII, Toruń 1994-1999.

¹⁷ Archiwum Diecezji Pelplińskiej, Wizytacje dekanalne, C 14; *Visitationes Episcopatus Culmensis Andre Olszowski culmensi et pomesaniae episcopo A. 1667-1672 factae*, curavit B. Czaplą, Fontes TNT 6-10(1902-1904) – dalej: Vis 1667-72; *Visitationes Ecclesiarum Dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński episcopo A. 1647 facta*, curavit A. Pobłocki, Fontes TNT 4(1900) – dalej: Vis 1647.

¹⁸ *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Kałdusie, woj. toruńskie (stanowisko 3) w 1998 roku (program „1000-lecie Zjazdu Gnieźnieńskiego)*, oprac. W. Chudziak, Toruń 1998 (maszynopis). Zob. także: W. C h u d z i a k, *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Chełmnie*, „Acta Archeologica Pomerania” 1(1998), s. 227-335.

¹⁹ W. K ę t r z y ń s k i, *O założeniu i uposażeniu biskupstwa płockiego*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1886, s. 385-392, 481-488; Z. S u ł k o w s k i, *Początki organizacji kościelnej na Mazowszu*, „Studia Płockie” 3(1975), s. 35-43; T. Ż e b r o w s k i, *Kościół (X-XIII w.)*, w: *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1994, s. 33.

włocławskiej²⁰. Ziemia lubawska aż do początku XIII wieku pozostawała terenem pogańskim. Nieocenione zasługi w jej chrystianizacji, jak i całych Prus, należy przypisać przede wszystkim cystersowi Chrystianowi (ok. 1180-1244)²¹. 28 VII 1243 roku papież Innocenty IV podzielił Prusy i ziemię chełmińską na cztery diecezje²². Diecezja chełmińska objęła swym obszarem ziemię chełmińską i lubawską.

Przedmiotem naszych zainteresowań nie są wszystkie patrocina średnio-wiecznych kościołów parafialnych ziemi chełmińskiej i lubawskiej, ale tylko jedno wybrane, mianowicie św. Anny. Przybliżmy najpierw historię jej kultu. Matka Najświętszej Marii Panny była czczona w Kościele od pierwszych

²⁰ Brak jest bezpośrednich wzmianek źródłowych mówiących o tym, jednakże na podstawie stosunków własnościowych w ziemi chełmińskiej w XIII wieku można wywnioskować, że np. tereny dolnej Drwęcy, między innymi miejscowość Złotoria oraz obszar między Golubiem i Ostrowitem wchodziły w skład biskupstwa włocławskiego. Zob. J. P o w i e r s k i, *Studia nad strukturą administracyjno-terytorialną ziemi chełmińskiej i michałowskiej w okresie piastowskim*, „Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych”, Seria C, nr 12, Prace Komisji Historii IX, 1973, s. 6; J. P o w i e r s k i, B. Ś l i w i ń s k i, K. B u r s k i, *Studia z dziejów Pomorza w XII wieku*, Słupsk 1993, s. 47-48; J. P o w i e r s k i, *Dobra ostrowicko-golubskie biskupstwa włocławskiego na tle stosunków polsko-krzyżackich w latach 1235-1308*, Gdańsk 1977, s. 36; W. R o z y n k o w s k i, *Parafia Podwyższenia Krzyża Świętego w Kaszczorku*, Toruń 1997, s. 6. G. Labuda w pracy poświęconej początkom diecezji włocławskiej (*Początki diecezjalnej organizacji kościelnej na Pomorzu i na Kujawach w XI i XII wieku*, ZH 33(1968), z. 3, s. 53-59) wysunął zaskakującą hipotezę, że w roku 1124 powstały dwa biskupstwa na Kujawach: kruszwickie dla Pomorza Gdańskiego i włocławskie dla misji wśród Prusów. Ta druga diecezja miała obejmować między innymi ziemię dobrzyńską i może chełmińską. Diecezja włocławska miała ulec podziałowi, kiedy jej sufragana biskup Werner przeszedł z Włocławka do Płocka w latach 1156-1157. Po tym podziale ziemi dobrzyńska i chełmińska miały wejść w skład diecezji płockiej.

²¹ K. Z i e l i ń s k a – M e l k o w s k a, *Święty Chrystian – cysters – misyjny biskup Prus*, „Nasza Przeszłość” 83(1984), s. 35-61, t a ż, *Biskup Chrystian – postać i dzieło*, w: *Grudziądz miastem Chrystiana*, Grudziądz 1998, s. 17-51. W tych pracach podane zestawienie najważniejszej literatury dotyczącej postaci biskupa.

²² A. R a d z i m i ń s k i, *Wokół początków diecezji chełmińskiej*, ZH 61(1996), z. 2-3, s. 11. Dotychczasowa literatura podawała przede wszystkim datę 29 VII. Zob. A. L. E w a l d, *Die Eroberung Preussens durch die Deutschen*, Bd. II, Halle 1875, s. 151; A. L e n z, *Die Beziehung des Deutschen Ordens zu dem Bischof Chrystian von Preussen*, „Aletpreussische Monatsschrift” 29(1892), s. 392; A. G. D o n n e r, *Kardinal Wilhelm von Sabina, Bischof von Modena 1222-1234 päpstlicher Legat in den nördlichen Ländern*, Helsingfors 1929, 258; R. B o g d a ń s k i, *Początki hierarchii kościelnej w Prusach 1206-1255*, cz. 1, „Studia Warmińskie” 16(1979); cz. 2, 18(1981), s. 287, przyp. 5; A. N a d o l n y, *Granice diecezji chełmińskiej*, „Studia Pelplińskie” 16(1985), s. 16; A. L i e d t k e, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej do 1945 r.*, Pelplin 1994, s. 20; podawano też datę 4 VII. Zob. B. K u m o r, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” 20(1970), s. 331.

wieków. Już w starożytności powstały ku jej czci hymny greckie i homilie Ojców Kościoła. Na Wschodzie czczono ją szczególnie na dworze cesarskim. Na Zachodzie ślady jej kultu spotyka się w VIII-IX wieku. Przyjmuje się, że jego rozwój przypadł jednak dopiero na okres wypraw krzyżowych, a upowszechnił się w XIII i XIV wieku. W Polsce kult św. Anny rozprzestrzenił się szczególnie w drugiej połowie XIV wieku²³. Jednakże już od XIII wieku św. Anna stawała się jedną z głównych patronek, o czym świadczy między innymi popularność imienia Anna. Prawdopodobnie jednym z pierwszych obszarów, na którym rozwijał się jej kult, był Śląsk²⁴. Już w drugiej połowie XIII wieku imię to noszą córki Piastów, natomiast w XIV wieku stało się ono jednym z najczęściej spotykanych imion. Początkowo spotykamy je w rodzinach książąt śląskich, np. Anna (1204-1265) – żona Henryka Pobożnego; Anna (zm. 1271) – córka Konrada, księcia głogowskiego; Anna (1298/99-1334) – córka Bolka, księcia świdnickiego²⁵.

Na terenie, który od 1243 roku wszedł w skład diecezji chełmińskiej, z kultem św. Anny spotykamy się w kościołach parafialnych w Lubawie oraz Radzynie Chełmińskim. Dla kościoła w Lubawie pierwszą informację o takim wezwaniu mamy z lat 1455-1458²⁶, natomiast dla świątyni w Radzynie dopiero z XVII-wiecznych wizytacji²⁷. Mimo tak późnych informacji jesteśmy skłonni przypuszczać, że kult św. Anny sięga w obu tych przypadkach początków ośrodków religijnych w tych miejscach.

Początki ośrodka religijnego w Lubawie należy wiązać zapewne ze wspomnianym już wcześniej biskupem pruskim Chrystianem. Miejscowość ta była prawdopodobnie już od końca XI, a na pewno od XII wieku, centrum administracyjnym kasztelanii polskiej, założonym jako polska warownia na teryto-

---

²³ W. D a n i e l s k i, S. W ó j t o w i c z, *Anna*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. I, Lublin 1985, kol. 624-625.

²⁴ Zob. W. M a r s c h a l l, *Alte Kirchenpatrocinien des Archidiakonates Breslau*, Köln 1966, s. 14-15; Z. P i e c h o t a, *Średniowieczne śląskie teksty liturgiczne o św. Annie*, w: *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. II, red. M. Rechowicz, W. Schenk, Lublin 1976, s. 127-165; t e n ż e, *Początki kultu św. Anny na Śląsku*, „Wiadomości Urzędowe Diecezji Opolskiej” 35(1980), z. 4, s. 74-75.

²⁵ Zob. hasło *Anna* w *Polskim słowniku biograficznym*, t. I, Kraków 1935, s. 117 n.; W. S c h e n k, *Kult świętych w Polsce. Zarys historyczny*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 13(1966), z. 4, s. 84; H. F r o s, F. S o w a, *Księga imion i świętych*, t. I, Kraków 1997, kol. 195-198.

²⁶ *Repertorium Germanicum*, Bd. VII, bearb. E. Pitz, Tübingen 1989, nr 1412, s. 159; nr 1742, s. 198.

²⁷ Vis 1647, s. 45.

rium pruskim²⁸. Zorganizowana chrystianizacja tego obszaru miała miejsce dopiero za sprawą Chrystiana. To z jego rąk około 1214 roku przyjął chrześcijaństwo pogański naczelnik Surwabuno wraz z podległą ludnością okolic Lubawy²⁹. Chrystianizacja była dla nich w dużej mierze koniecznością polityczną, aby ratować swoją niezależność.

Niedługo po przyjęciu chrztu musiał powstać w Lubawie pierwotny kościół lub kaplica. Wizytacja z lat 1667-72 podaje, że: „Ecclesia parochialis sita in proximo arcis, cuius fundamenta episcopi Culmensis iecerunt erexeruntque ab anno 1233...”³⁰. Informacja ta prawdopodobnie nie oddaje rzeczywistego stanu rzeczy. Z racji silnego w późniejszym okresie związku Lubawy z biskupami chełmińskimi autor wizytacji chciał widzieć początek kościoła w Lubawie wraz z początkami diecezji. Z nie znanych też przyczyn podał datę 1233 zamiast 1243. Prawdopodobnie nie ma ona jednak związku z parafią.

Bez wątpienia ośrodek kultu (parafię grodową) utworzono ok. 1215 roku. Należy ją wiązać z chrztem właściciela Lubawy. Pośrednio wpływ na budowę świątyni należy przypisać także Chrystianowi, który pełnił wobec Surwabuny funkcję patrona duchownego. Trudno sobie wyobrazić, że po tak manifestacyjnym przyjęciu chrztu z rąk papieża zabrakło kontynuacji opowiedzenia się za chrześcijaństwem w postaci wybudowania kościoła.

Świątynia lubawska była zapewne przez długi czas jedynym kościołem na terenie ziemi lubawskiej. Trudno jest jednak do końca określić, jaki miała ona początkowo charakter. Czy był to tylko kościół targowy – *ecclesia forensis* – jak sugeruje J. Śliwiński³¹. Wydaje się, że nie. Chociaż bezsprzecznie Lubawa była ośrodkiem targowym już w XIII wieku i kościół ten służył na

²⁸ J. B i e n i a k, *Studia nad dziejami ziemi chełmińskiej w okresie piastowskim*, „Rocznik Grudziądzki” 5-6(1970), s. 46-47.

²⁹ „[...] atque ideo Löiben nuncupatus Surbauro sive Surbannus dives, ex proceribus Pruthenis paganus, Tusculum hoc Christiano, episcopo Prusiae, a quo baptisatus est et vocatus Paulus, pio gratoque voto inprimis, cum adiacenti possessione circa annum Dni 1214, biennio post imploratos Crucigeros donavit, ...” Vis 1667-72, s. 328; K. Z i e l i ń s k a - M e l k o w s k a, *Biskup Chrystian – postać i dzieło*, w: *Grudziądz miastem Chrystiana*, Grudziądz 1998, s. 26.

³⁰ Vis 1667-72, s. 328 n.; J. Ś l i w i ń s k i, *Początki miasta Lubawy*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1976, nr 2, s. 153; G. L i e k, *Die Stadt Löbau im Westpreussen mit Berücksichtigung des Löbau*, Marienwerder 1892, s. 361-362.

³¹ *Początki*, s. 153. Śliwczyński powołuje się przy tym na ustalenia K. Maleczyńskiego (*Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim*, w: *Studia nad historią prawa polskiego*, t. X, Lwów 1927, s. 58). W roku 1260 w dokumencie komtura krajowego Hartmunda Guntera wymieniony został *forum Lubovie* (*Urkundenbuch des Bisthums Culm*, Bd. I, bearb. v. C. P. Woelky, Danzig 1885, nr 59 (dalej: UBC)).

pewno napływającej ludności, to jednak z racji tego, że Lubawa niewątpliwie była w tym okresie znacznym ośrodkiem, kościół ten miał charakter świątyni parafialnej, w której główny ciężar oddziaływania duszpasterskiego skupiał się na ludności miejscowej. Kościół w Lubawie mógł zostać zniszczony w czasie drugiego powstania pruskiego³². Odbudowany, funkcjonował do wzniesienia nowego murowanego z I połowy XIV wieku³³.

Pierwszą informację o istniejącej parafii lubawskiej mamy dopiero z roku 1326. W dokumencie biskupa Ottona z 13 IV tegoż roku dla mieszczan lubawskich spotykamy jako świadka plebana Jana³⁴. Lubawa została obrona prawdopodobnie już ok. poł. XIV wieku na siedzibę archiprezbiteratu. Pierwszą informację o nim mamy jednak dopiero z początku XV wieku. W dokumencie biskupa chełmińskiego Arnolda Stapila (1402-1416) został wymieniony Jan archiprezbiter i pleban w Lubawie³⁵.

Pierwsza historyczna wzmianka o istnieniu Radzyna Chełmińskiego pochodzi z 1224 roku. Wtedy to synowie wojewody mazowieckiego Krystyna sprzedali miejscowość biskupowi Chrystianowi³⁶. Zainteresowanie biskupa misyjnego tym grodem nie było przypadkowe. Stanowił on ważny ośrodek strategiczny w wyprawach na tereny zamieszkałe przez plemiona pruskie, a także ważny punkt powstrzymujący najazdy pogańskich plemion na ziemię chełmińską. Poza tym biskup pruski dostrzegł na pewno jego przydatność w działalności misyjnej. Strategiczną wartość ośrodka zauważyli też krzyżacy, którzy już w 1231 roku odkupili od Chrystiana znajdujący się tu folwark, a w 1234 roku rozpoczęli wznoszenie warownego obozu³⁷.

---

³² P. von D u s b u r g, *Chronicon terrae Prussiae*, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, hrsg. v. M. Toeppen, Bd. I, Leipzig 1861, s. 126; S. K u j o t, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 10-11(1903-1904), s. 243.

³³ *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, Bd. II: *Kulmerland und Lübau*, bearb. J. Heise, Danzig 1891, s. 634, 648, 657; *Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość*, t. XI: *Dekanat lubawski*, Toruń 1995, s. 50.

³⁴ UBC, t. I, nr 217.

³⁵ *Ein Preussisches Formelbuch des 15. Jahrhunderts*, wyd. A. Kolberg, ZGAE 9(1890), nr 64, s. 314. Zob. W. R o z y n k o w s k i, *Uwagi o początkach organizacji archiprezbiteralnej (dekanalnej) na terenie diecezji chełmińskiej*, „Studia Pelplińskie” 27(1998), s. 317.

³⁶ *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. I/1, Königsberg 1882, nr 50 (dalej: PrU).

³⁷ PrU, t. 1/1, nr 82. M. A r s z y ń s k i, *Z badań nad zamkiem pokrzyżackim w Radzynie*, „Rocznik Grudziądzki” 2(1961), s. 50-51; T. Mroczko (*Architektura gotycka na ziemi chełmińskiej*, Warszawa 1980, s. 17) sugeruje, że parafia powstała po 1234 roku, tzn. kiedy Herman von Balk rozpoczął budowę zamku.

Trudne są do ustalenia początki ośrodka religijnego w Radzynie. Być może pierwsza parafia grodowa jest dziełem biskupa Chrystiana, nie można jednak wykluczyć, że biskup pruski przyczynił się tylko do jej rozwoju. Niewątpliwie pierwotna parafia istniała w Radzynie przed powołaniem do istnienia w 1243 roku diecezji chełmińskiej. W pewnej mierze wskazuje na to fakt, że już w roku 1248 Radzyń został wyznaczony jako miejsce składania korca biskupiego³⁸. Do pełnego wykształcenia się parafii w Radzynie doszło najprawdopodobniej ok. połowy XIII wieku, kiedy to nastąpił rozdział między powstającym ośrodkiem administracyjnym a lokowanym miastem. Nie znamy, niestety, daty pierwotnej lokacji miasta. Odnowienie przywileju nastąpiło w 1285 roku³⁹. Zdaniem historyków miało to jednak miejsce przed wybuchem drugiego powstania pruskiego w 1260 roku⁴⁰. Najazdy pruskie z lat ok. 1244 i 1277 niszczyły ośrodek w Radzynie⁴¹. Być może uległa wtedy zniszczeniu pierwotna, drewniana świątynia. Na początku XIV wieku zaczęto budowę nowego, murowanego kościoła. Z ok. 1310 roku pochodzi prezbiterium nowego, ceglanego kościoła⁴². Potwierdzeniem wczesnego powstania ośrodka religijnego jest wzmianka o plebanie radzyńskim już w 1278 roku. Świadkiem odnowienia przywileju dla rycerstwa ziemi chełmińskiej w Radzynie 17 XI 1278 roku był *her Conrad pfarrer czum Redin*⁴³. Radzyń w 1. poł. XIV wieku został wybrany na siedzibę archiprezbiteratu (dekanatu). W roku 1338 spotykamy archiprezbitera Henryka z Radzyna. Pełnił on funkcję świadka w dokumencie wystawionym w Radzynie 20 VI, w którym biskup chełmiński i kapituła ustalają granice z zakonem krzyżackim na terenie ziemi lubawskiej⁴⁴.

Jak widać, w obydwu przypadkach genezy ośrodków religijnych należy poszukiwać na początku XIII wieku. Jaką drogą mógł dotrzeć na ten teren kult św. Anny? Od początku XIII wieku przez ziemię chełmińską i w mniejszym stopniu lubawską przechodziły liczne zastępy krzyżowców udających

³⁸ UBC, t. I, nr 18.

³⁹ PrU, t. I/2, nr 457.

⁴⁰ K. K a s i s k e, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preussen bis zum Jahre 1410*, Königsberg 1934, s. 11; A r s z y ń s k i, *Z badań nad zamkiem*, s. 59, przyp. 59.

⁴¹ D u s b u r g, *Chronicon terrae Prussiae*, s. 69-73, 124, 137.

⁴² *Die Bau- und Kunstdenkmäler*, s. 537-73; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. XI, *Województwo bydgoskie*, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, z. 19: *Powiat wąbrzeski*, Warszawa 1967, s. 22.

⁴³ PrU, t. I/2, nr 366.

⁴⁴ PrU, t. III, nr 167. Zob. R o z y n k o w s k i, *Uwagi o początkach organizacji archiprezbiteralnej*, s. 317.

się do Prus. Wyprawy krzyżowe na ten teren zostały zintensyfikowane po 1215 roku, kiedy to na czwartym Soborze Laterańskim papież Innocenty III postanowił, iż książęta i rycerze chrześcijańscy, nie biorący udziału w krucjatach podejmowanych w celu wyzwolenia Ziemi Świętej, powinni uczestniczyć w wyprawie do Prus. Krzyżowcy mogli przynieść na ten teren kult św. Anny, a jego ośrodkami stały się między innymi kościoły w Lubawie i Radzynie Chełmińskim, które właśnie w tym czasie powstawały.

Nie można wykluczyć doszukiwania się pewnego związku rozwoju kultu na terenie przyszłej diecezji chełmińskiej z kontaktami ze Śląskiem, gdzie jak już sygnalizowano, święta ta miała szczególne swoje miejsce. Były to przede wszystkim kontakty osadnicze oraz własnościowe. Wiadomo, że pewne posiadłości w ziemi chełmińskiej miał książę śląski Henryk Brodaty. Niestety, trudno jest dzisiaj stwierdzić, gdzie mogły znajdować się te obszary i jakiej były wielkości⁴⁵.

Ciekawe spostrzeżenia związane z kultem św. Anny dotyczą także miasta Torunia. Obecna ul. Kopernika w średniowieczu nosiła nazwę Św. Anny. Nie można przy obecnym stanie badań wytłumaczyć, dlaczego właśnie taką nazwę jej przypisano. Brakuje przy tej ulicy, jak i w całym średniowiecznym Toruniu, obiektu sakralnego o takim wezwaniu. Nie brakuje jednocześnie w tym mieście ulic, które nosiły wezwanie od położonego przy nich kościoła lub klasztoru, np. ul. Św. Jakuba, Świętojańska, Ducha Świętego. Czyżby w tym przypadku odstąpiono od tej zasady? A może wskazuje to na istnienie jakiegoś obiektu sakralnego z okresu przedlokacyjnego (przed 1236 rokiem), który nosił takie wezwanie? Chronologicznie jego założenie mogłoby być związane z wyprawami krzyżowymi. Niestety, jak do tej pory nie potwierdzają takich wniosków badania archeologiczne⁴⁶. Kult św. Anny był jednak obecny w średniowiecznym Toruniu. Wskazuje na to informacja zawarta w wykazie czynszów Starego Miasta Torunia z 1351 roku. Otóż jest tam mowa o rzeźbie św. Anny, która znajdowała się w kościele parafialnym św. Janów. Została ona wymieniona obok wizerunków św. Janów⁴⁷. Kult św. Anny w średniowiecznym Toruniu wymaga jednak osobnego opracowania.

⁴⁵ B i e n i a k, *Studia nad dziejami*, s. 25-27.

⁴⁶ K. M i k u l s k i, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999, s. 32, 355.

⁴⁷ S. T r z e b i ń s k i, *Wykaz czynszów Starego Miasta Torunia z około 1330 r.*, *Zapiski TNT* 10(1936-1938), z. 5-6, s. 188: „[...] domino Johanne Sost proconsule et domino Hermano de Datteln camerario existentibus de ymagine Sante Anne et de tabulis Sancti Johannis quatuor marcas”.

Nie przypadkiem św. Anna była otaczana szczególną czcią w sąsiedniej diecezji pomezkańskiej, której geneza tkwi w wyprawach krzyżowych na terytory Prus w 1. poł. XIII wieku. W postanowieniach synodalnych diecezji z roku 1428 czytamy: „Także ustanawiamy i rozporządzamy, aby święto świętej Anny, matki chwalebnej Dziewicy, w niedziele było obchodzone jeśli wypada w którykolwiek dzień tygodnia, aby w ten sposób było obchodzone jako święto duplex [wyższej klasy], a jeśli przypada w niedzielę, wówczas w tym dniu należy je celebrować”⁴⁸.

*

Podsumowując powyższe rozważania, mamy podstawy, aby wysunąć przypuszczenie, że kult św. Anny w kościołach parafialnych w Lubawie i Radzynie Chełmińskim związany jest z okresem wypraw krzyżowych do Prus. Wskazuje na to z jednej strony chronologia powstania w nich ośrodków religijnych, z drugiej natomiast dzieje samego rozwoju kultu świętej. Jednocześnie szkic ten wskazał na mało zaawansowane badania w sferze wpływów i związków kulturalnych, widocznych między innymi na płaszczyźnie wierzeń i kultów, dla obszaru, który dopiero od połowy XIII wieku wszedł w intensywny i trwały krąg oddziaływania chrystianizacyjnego. Analiza patrociniów pozwala w tej dziedzinie na wysuwanie pewnych wniosków.

DIE HL. ANNA
ALS SCHUTZHEILIGE DER ÄLTESTEN PFARRKIRCHEN
IM CULMER UND IM LÖBAUER LAND

Z u s a m m e n f a s s u n g

Obwohl das Interesse der polnischen Historiker an den Patrozinien schon etwa hundert Jahren besteht, warten immer noch zahlreiche Fragen auf diesem Gebiet auf eine Antwort. Eine davon betrifft die ältesten Patrozinien. Der vorliegende Artikel behandelt den Zusammenhang des Patroziniums der hl. Anna mit den ältesten Kirchen des Culmer Landes (Ziemia Chełmińska) und des Löbauer Landes (Ziemia Lubawska), die seit 1243 zur Diözese Culm gehörten. Wahrscheinlich waren dieser Schutzheiligen zwei Kirchen geweiht – in Rehden (Radzyń Chełmiński) und in Löbau (Lubawa). In beiden Fällen muß die Entstehung der religiösen Zentren zu Beginn des 13. Jahrhunderts angesetzt werden. Auf welchem Wege konnte

---

⁴⁸ J. Wiśniewski, *Średniowieczne synody pomezkańskie. Dekanat sztumski (1601-1821)*, Elbląg 1998, s. 50.

die Verehrung der hl. Anna in diese Gebiete gelangen? Seit dem Beginn des 13. Jahrhunderts zogen zahlreiche Scharen von Kreuzrittern auf ihrem Weg nach Preußen durch die Gebiete des Culmer Landes und in geringerem Maße auch des Löbauer Landes. Die Kreuzzüge in dieses Gebiet nahmen nach 1215 an Intensität zu, als Papst Innozenz III. auf dem 4. Laterankonzil beschloß, daß die christlichen Fürsten und Ritter, die nicht an den Kreuzzügen zur Befreiung des Heiligen Landes teilnahmen, am Kreuzzug gegen die Pruzzen teilnehmen sollten. Es ist möglich, daß die Kreuzritter den Kult der hl. Anna in dieses Gebiet gebracht haben, zu dessen Zentren u.a. auch die Kirchen in Löbau und Rehden wurden, die eben in dieser Zeit entstanden waren.

Aus dem Polnischen übersetzt von Herbert Ulrich